

מדריך הלכתי לעשרה בטבת

ר' נדב ברגר | berger@hadar.org

ארבעת צומות החורבן

הצומות במקרא

זכריה הנביא מציין ארבעה צומות שנהגו בהם בעקבות חורבן הבית הראשון: "צום הרביעי, וצום החמישי, וצום השביעי וצום העשירי" (זכריה ח, יח). מסתבר כי ארבעת הצומות הללו קשורים בארבע מאורעות מרכזיים של החורבן, אשר לפי ספרי מלכים וירמיהו אירעו באותם חודשים (בשנים שונות):¹

- צום העשירי (טבת): תחילת המצור על ירושלים בידי נבוכדנאצר מלך בבל (מלכים ב' כה, א-ב; ירמיה נב, ד-ה)
- צום הרביעי (תמוז): בקיעת חומות ירושלים (מלכים ב' כה, ג-ז; ירמיה נב, ו-יא)
- צום החמישי (אב): שריפת ירושלים ובית המקדש (מלכים ב' כה, ח-כא; ירמיה נב, יב-כז)
- צום השביעי (תשרי): רצח גדליה בן אחיקם (מלכים ב' כה, כה-כו; ירמיה מא, א-ג)

צום העשירי – עשרה בטבת

תחילת המצור על ירושלים

כאמור, לפי ספרי מלכים וירמיהו, בחודש העשירי החל המצור על ירושלים בידי נבוכדנאצר מלך בבל:

מלכים ב' כה, א-ב (=ירמיה נב, ד-ה)

[א] ויהי בשנת התשיעית למלכו בחדש העשירי בעשור לחדש בא נבוכדנאצר מלך בבל הוא וכל־חילו על־ירושלם ויחן עליה ויבנו עליה דיק סביב: [ב] ותבא העיר במצור עד עשתי עשרה שנה למלך צדקיהו:

אף יחזקאל זוכה לנבואה ביום הזה (יחזקאל כד, א), ונאמר לו לכתוב "את־שם היום, את־עצם היום הזה, סמך מלך־בבל על־ירושלם בעצם היום הזה" (שם, ב).²

מאורעות נוספים שנקשרו ביום הזה

שני מאורעות נוספים נקשרו בימים הסמוכים לעשרה בטבת: "בשמונה בטבת נכתבה התורה יונית בימי תלמי המלך ובא חשך לעולם שלשה ימים. בתשעה בו לא כתבו רבותינו על מה הוא, ובו ביום מת עזרא הכהן ונחמיה בן חכליה. בעשרה בו סמך מלך בבל על ירושלים להחריבה".³ בסליחות הנאמרות בעשרה בטבת במסורת אשכנז מצוינים גם המצוקות הנוספים הללו – תרגום התורה ליוונית ומות עזרא הסופר.⁴

יום הקדיש הכללי

בשנים שלאחר השואה נעשו נסיונות שונים לקבוע יום תענית וזיכרון על החורבן. עקב התנגדות דתית לייסוד תענית ציבור חדשה, קבעה מועצת הרבנות הראשית לישראל בשנת תש"ט (1949) לציין את עשרה בטבת כיום זיכרון לחללי השואה אשר יום פטירתם לא נודע, על ידי הדלקת נר נשמה, אמירת קדיש ותפילת 'אל מלא רחמים'. אלא שבשנת תש"א (1951) קבעה הכנסת את כ"ז בניסן כיום השואה, ולאחר שזה נתקבל כיום הזיכרון לחללי השואה, נודע יום עשרה בטבת בעיקר כיום הקדיש הכללי.⁵

קיום הצומות בימינו

בימי שיבת ציון נשאל זכריה הנביא האם ראוי להמשיך לצום את הצומות שנהגו על חורבן ירושלים. זכריה מתנבא שצומות אלה יהיו לימי ששון ושמחה: "כה־אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית־יהודה לששון ולשמחה ולמעדים טובים והאמת והשלום אהבו" (זכריה ח, יט).

בתלמוד הבבלי (ראש השנה יח ע"ב) רב פפא מציע חלוקה משולשת של מעמד הימים הללו בהתאם למציאות החיים היהודיים: "אמר רב פפא: הכי קאמר: בזמן שיש שלום – יהיו לששון ולשמחה; יש שמד⁵ – צום; אין שמד ואין שלום –

¹ ראו הברייתא בתוספתא סוטה ו, י-יא; ספרי דברים פסקה לא; ירושלמי תענית ד, ה (סח ע"ג); בבלי ראש השנה יח ע"ב.

² כך מפרש ר' עקיבא בברייתא שם. אמנם לדעת רשב"י שם צום העשירי הוא בחמישה בטבת, יום שבאה שמועת החורבן לבני הגולה, שנאמר "ויהי בשתי עשרה שנה בעשירי בחמשה לחדש לגלותנו בא־אלי הפליט מירושלם לאמר הִקְתָּהּ הָעִיר" (יחזקאל לג, כא).

³ הלכות גדולות סימן יח, הלכות תשעה באב ותענית; על פי מגילת תענית בתרא. והובא בטור ובשולחן ערוך אורח חיים סימן תקפ.

⁴ כך מוזכר בפיוט 'אזכרה מצוק' לר' יוסף אבן אביתור (ספרד, מאה 10), אשר נאמר בסליחות לעשרה בטבת במנהג פולין: "אֲזַכְּרָהּ מִצּוֹק אֲשֶׁר קָרָאֵנִי, בְּשֵׁלֶשׁ מִכּוֹת בַּחֹדֶשׁ הַזֶּה הַכִּנִּי, גִּדְעֵנִי הַנִּיאֵנִי הַכִּיאֵנִי אֲךְ עֵתָהּ הַלֵּאֲנִי: דְּעִכְנִי בְּשִׁמּוֹנָה בּו שְׁמֵאלִית וּיְמִינִית, הֲלֹא שְׁלֹשְׁתָּן קִבְעֵתִי תַעֲנִיִת, וּמִלֶּךְ יוֹן אֲנִסְנִי לְכַתֵּב דֵּת יוֹנִית, עַל גְּבִי חֲרָשׁוֹ חוֹרְשִׁים הָאֲרִיכוּ מֵעֲנִיִת: זַעֲמֵתִי בְּתִשְׁעָה בּו בְּכִלְמָה וְחִפְרִי, חֲשֹׁךְ מֵעֲלִי מֵעִיל הוּד וְצָפְרִי, טָרֵף טָרֵף בּו הַנּוֹתֵן אֲמָרִי שְׁפָר הוּא עֲזָרָא הַסּוֹפֵר".

⁵ בדפוס וילנא הוחלפה המילה 'שמד' במילים 'גזרת המלכות' משום הצנזורה. כאן כתבתי לפני הנוסח המקורי שבדפוסים הראשונים וכתבתי היד.

רצו מתעניין, רצו אין מתעניין". לפי דברי רב פפא, ימים אלה נחשבים לימי צום מחייבים רק בימים קשים של שמד, ואילו בתקופות אמצע שאינן של שמד, אך אינן גם תקופות של שלום, קיומם כימי צום הוא אופציונלי, בהתאם לרצון. אמנם מקביעה זו משתמע שבימי שלום, לא רק שיש לקיים כימי ששון ושמחה, אלא שאסור להתענות בהם, אף אם רצו.⁶ הסוגיה שם מסיקה כי דברים אלה אמורים לגבי הצומות הקלים בלבד, ואילו תשעה באב דינו שונה, הואיל והוכפלו בו הצרות, שבו נחרבו הבית הראשון והבית השני, נלכדה ביתר ונחרשה העיר.

קוצר לשון המימרא מצריך להגדיר בצורה מדויקת יותר מהם ימי 'שלום', ומפרשי התלמוד הציגו אפיונים שונים. לפי רש"י שם מדובר בעצמאות פוליטית, "שאינן יד הגויים תקיפה על ישראל" (וכן כתבו הר"ן והמאירי).⁷ הרשב"א מפרש באופן דומה, אך מתרכז בהגדרה טריטוריאלית, לומר שהוא בזמן "שישראל שרויין על אדמתן". לעומתם, ראשונים אחרים, כגון רבנו חננאל, הרמב"ן והריטב"א, סוברים כי ימי שלום אינם אלא בזמן שבית המקדש קיים.⁸

בפזרות ישראל לאחר ימי התלמוד נחלקו ראשונים כיצד להגדיר את חובת הצומות בימיהם. גאוני בבל כתבו כי תקופתם אינה שלום ואינה שמד, ומי שאינו רוצה לצום – הרשות בידו.⁹ לעומת זאת, כמה ראשונים כתבו שימיהם קרובים להיות ימי שמד, ואף אם אינם שמד ממש, הדבר תלוי ברצון הציבור כולו, וכיוון שהציבור קיבלו עליהם לצום, אין היחיד רשאי לפרוץ גדר.¹⁰

בימינו, ימי שיבת ציון השנייה, שאלה זו מציגה דילמה מורכבת וקשה. רבים מחזיקים בעמדה כי מצבה הנוכחי של מדינת ישראל וירושלים אינו מגיע לכלל שלום וגאולה, אם מסיבות דתיות ואם מסיבות פוליטיות, ומעמד הצומות איפוא הוא עדיין בגדר רשות – אך כיוון שכבר קיבלו עליהם הציבור להתענות, אין היחיד רשאי שלא להתענות. לעומתם, ישנו קול הטוען כי שימור ההלכה המקובלת לאור השיבה ההמונית לציון וקיומה של יישות פוליטית ישראלית היא אדישות דתית וכפירה בטובת ה', ואילו הכרה במציאות זו מחייבת להתייחס לשלושת הצומות הקלים כימי ששון ושמחה, או לכל הפחות שלא לנהוג בהם כבימי תענית.¹¹ בין הקטבים הללו, קיימות גם דרכי ביניים: חזרה לעמדת הגאונים כי הצומות אופציונליים לגמרי, או לחילופין, לצום עד לשעת המנחה, מבלי להשלים את התענית.¹² קשה, ואולי אף לא נכון יהיה, לספק תשובה חד משמעית בשאלה מורכבת כזו, אשר מצליחה לגעת בהתלבטויות ומחלוקות יסודיות סביב משמעות החיים היהודיים בארץ ישראל, חזונה של מדינת ישראל, ויישום הדברים הלכה למעשה בימינו.

מהלכות הצומות הקלים הלכות התענית

התענית

שלוש הצומות ג' בתשרי, י' בטבת ו"ז בתמוז – וכן תענית אסתר – קלים בדיניהם מתשעה באב ויום הכיפורים: אין מפסיקים לאכול ולשתות מבעוד יום, ומותרים ברחיצה, סיכה, נעילת הסנדל ותשמיש המיטה.¹³

הצום מתחיל בעלות השחר ונגמר בצאת הכוכבים.¹⁴ הרוצים להשכים קודם עלות השחר לאכול ולשתות, צריכים להתנות לפני השינה שאינם מקבלים עליהם את התענית עד עלות השחר. אם לא התנו, מותר בדיעבד לשתות, היות ורגילים לשתות בכל עת.¹⁵

בימינו, כיוון שנהוג לשטוף את הפה ולצחצח שיניים בכל בוקר, ויש צער אם לא עושים כן, מותר לעשות זאת בצומות הקלים, מבלי לבלוע את המים.¹⁶

⁶ רש"י שם ד"ה יהיו לששון ולשמחה; ר"ן על הר"ף ראש השנה ד ע"ב.

⁷ הר"ן על הר"ף שם; בית הבחירה למאירי ראש השנה יח ע"ב.

⁸ רבנו חננאל וריטב"א על ראש השנה יח ע"ב; רמב"ן תורת האדם אבלות ישנה; וכן כתב הטור אורח חיים סימן תקנ.

⁹ תשובת גאון שפורסמה בגנזי קדם ג (תרפ"ה), עמ' 42 – 43; = אוצר הגאונים, ראש השנה, תשובות, סימן לד, עמ' 32. תשובה נוספת לרב כהן צדק בשבלי הלקט, תענית, סימן רעה; = אוצר הגאונים שם, סימן לה, עמ' 33.

¹⁰ תשובת ר"י ברצלוני בתשובות הגאונים, שערי תשובה, סימן עז; הרמב"ן בתורת האדם שם; רא"ש ראש השנה פרק א סימן ו; תוספות הרא"ש ראש השנה יח ע"ב ד"ה רצו; טור ושולחן ערוך אורח חיים סימן תקנ.

¹¹ קול זה נשמע ביתר שאת על ידי אנשי 'התנועה ליהדות של תורה' לאחר מלחמת ששת הימים, אשר התכנסו לדון בנושא, ובחרו לקיים ב"ז בתמוז תפילת יום חול רגילה.

¹² אמנם לדעת רש"י ורשב"א שימי שלום אינם תלויים בבניית בית המקדש, ייתכן שאין כל רשות להתענות בימינו, אפילו אם רצו.

¹³ יש שכתבו בשם השל"ה שלבעל נפש ראוי להחמיר בשאר עינויים, מלבד נעילת הסנדל, וכתבו שהמנהג שלא לרחוץ כל הגוף בחמין (אך אין להחמיר בשאר עינויים אם עומד חיוב הלכתי מנגד, כגון אם חל עשרה בטבת בערב שבת, שאז ראוי לרחוץ בחמין מפני כבוד השבת) – מגן אברהם תקנ, ג; באר היטב שם, ב; משנה ברורה שם, ו; שער הציון שם, ח-ט. ונראה לי שבמציאות המדינית של ימינו אין ראוי להחמיר בשאר עינויים כלל.

¹⁴ שלושה כוכבים בינוניים – שולחן ערוך אורח חיים תקסב, א. והוא שיעור קל יותר משיעור קריאת שמע של ערבית, שם הצריכו שלושה כוכבים קטנים, שמא יבואו לטעות לשער בכוכבים גדולים. בארץ ישראל מנהג רווח להמתין 18 דקות לאחר שקיעה.

¹⁵ שולחן ערוך אורח חיים סימן תקסד, והגהת הרמ"א שם; מגן אברהם שם, ג. ובערוך השולחן שם כתב שהמנהג להקל בשתייה לכתחילה.

הפטורים מן התענית

חולים, אפילו אין בהם סכנה, פטורים מלהתענות, ובכלל אלה גם החשים בראשם או בגופם, תשושי כוח וזקנים שהתענית תהיה להם קשה; ואסור לחולים להחמיר על עצמם להתענות.¹⁷

מעוברות ומיניקות פטורות מלהתענות, ואין להן להחמיר על עצמן להתענות, אם הן מרגישות חולשה.¹⁸ יש סוברים שלענין זה אשה נחשבת כמיניקת עד 24 חודשים לאחר הלידה, אף אם פסקה כבר מלהניק, או שלא הניקה כלל.¹⁹

אין חובה לחנך קטנים להתענות, ואפילו לא תענית שעות.²⁰

יש אומרים כי חתן וכלה ביום חופתם, ובעלי ברית (ההורים, המוהל והסנדק לאחר המילה) פטורים מלהתענות בצומות הקלים, כיוון שהוא יום טוב שלהם. ולדעת רוב הפוסקים אין להקל כל כך, ורק בצום שנדחה משבת ליום ראשון, פטורים מלהשלים התענית, ומותרים לאכול לאחר המנחה. ודעתם להתיר כך אף לחתן וכלה בכל שבעת ימי המשתה, והוא הדין אף לפדיון הבן. לדעה זו, יש מקילים יותר בתענית אסתר, ופוטרם לגמרי מלהתענות, אפילו כשאינו נדחה.²¹

מי שנצרכים לאכול בתענית, ראוי שיאכלו כפי צורכם בלבד, ולא יענגו את עצמם בבשר ויין וכדומה.²²

אם שכחו ואכלו בטעות באמצע התענית, צריכים עדיין להמשיך לצום.²³

מנהגי התפילה

עננו

בתענית ציבור שליח הציבור אומר תפילת 'עננו' בחזרת הש"ץ של שחרית ושל מנחה כברכה בפני עצמה בין ברכת 'גואל' לברכת 'רופא'.²⁴

לעומת זאת, יחידים אומרים אותה בתפילת הלחש כחלק מברכת 'שומע תפילה'.²⁵ יש מנהגים שונים ביחס לאילו תפילות אומרים בהן 'עננו' בתפילת הלחש: (א) מנהג בני תימן ומקצת מן הספרדים לומר 'עננו' בכל התפילות, כולל ערבית;²⁶ (ב) מנהג רוב הספרדים לומר 'עננו' רק בשחרית ובמנחה, כיוון שבערב עוד לא התחילו להתענות;²⁷ (ג) מנהג האשכנזים לומר 'עננו' רק בתפילת מנחה, שמא ייאלצו לאכול קודם המנחה, ונמצא שהיו כדוברי שקר בתפילתם (אבל ש"ץ אומר 'עננו' בחזרת הש"ץ של שחרית).²⁸

תפילת שחרית

לאחר תפילת שמונה עשרה, אומרים סליחות, ומנהג אשכנז לומר גם 'אבינו מלכנו'.²⁹

בשחרית ובמנחה עולים שלושה וקוראים 'זיחל משה' (שמות לב, יא-יד; לד, א-י), אף בשני ובחמישי.³⁰

תפילת מנחה

כאמור, במנחה עולים שלושה וקוראים שוב 'זיחל משה'. למנהג אשכנז, השלישי מפטיר 'דרשו' (ישעיה נה, ו – נו, ח).

בתעניות ציבור הכהנים נושאים את כפיהם בתפילת המנחה, ואם אין כהנים שעולים לדוכן, ש"ץ אומר 'אלהינו ואלהי אבותינו'. אבל אם מתפללים מנחה בשעה מוקדמת אין נשיאת כפים (וש"ץ אינו אומר 'אלהינו ואלהי אבותינו').³¹

¹⁶ בשולחן ערוך אורח חיים תקסז, ג, נפסק שאינו כשר לעשות כן. אך המגן אברהם שם, ו, תמה על פסיקה זו, וכתבו האחרונים להתיר למי שיש צער בדבר – משנה ברורה שם, יא. ובימינו נראה שיש צער לרוב העולם בכך. ובערוך השולחן שם, ג, כתב שחששו רק לחלחול המים בגרון, אבל ניקוי הפה בלבד, כשאין חשש לבלעית מים, מותר לגמרי בצומות הקלים.

¹⁷ חיי אדם קלג, ו; כף החיים אורח חיים תקנ, ו; משנה ברורה תקנ, ד; ערוך השולחן תקנ, א.

¹⁸ שולחן ערוך אורח תקנ, א; משנה ברורה שם, ה; שער הציון שם, ג (על פי חיי אדם). ואף לדברי הרמ"א שנהגו להחמיר אם אין מצטערות, כתבו האחרונים שמן הסתם עוברות ומיניקות מצטערות בתענית, ופטורות אף בלא צער מיוחד – ראו פסקי תשובות שם, הערה 1.

¹⁹ שו"ת יחיה דעת ח"א סימן לה; פסקי תשובות שם, הערה 3.

²⁰ יש אומרים כי קטנים שיש להם דעת להתאבל, מאכילים אותם רק מזון בסיסי כלחם ומים, כדי שיתאבלו עם הציבור – מגן אברהם תקנ, ב; משנה ברורה שם, ה. ויש שכתבו שמנהג אינו כן, ויש להגביל רק אכילת ממתקים – כף החיים תקנ, ט; פסקי תשובות שם, הערה 11.

²¹ ראו גר"א תרפו, ח; שער הציון תרפו, טז; שו"ת יביע אומר ח"ה או"ח סימן מ; פסקי תשובות שם, הערה 14. אף על פי שרוב הפוסקים סוברים ששמחת היחיד אינה דוחה את תענית הציבור, העמדה המקילה של הגר"א מסתברת יותר לטוענים שמעמד הצומות הקלים השתנה בימינו.

²² חיי אדם קלג, ו; משנה ברורה תקנ, ה.

²³ שולחן ערוך אורח חיים תקסח, א.

²⁴ שולחן ערוך אורח חיים תקסו, א.

²⁵ שולחן ערוך אורח חיים תקסה, א.

²⁶ שולחן ערוך שם, ג.

²⁷ כף החיים אורח חיים תקסה, טוב; שו"ת יביע אומר ח"א י"ד סימן כא.

²⁸ הגהת הרמ"א בשולחן ערוך שם.

²⁹ שולחן ערוך תקסו, ד.

³⁰ שולחן ערוך אורח חיים תקסו, א.

לאחר שמונה עשרה אשכנזים אומרים 'אבינו מלכנו'.

מנהג יפה לתת צדקה בימי תענית, כמאמר הגמרא "אגרא דתעניתא צדקתא" (בבלי ברכות ו ע"ב), ויש נוהגים לעשות זאת במנחה, ויש שנוהגים לתת לפי שיעור מה שהיו אוכלים באותו יום.³²

מי שאינו צם

מי שאינם מתענים, או שאין בדעתם להשלים התענית, לא ישמשו כשליחי ציבור בתפילה, ולא יעלו לתורה ולא יקראו.³³ כהן שאינו מתענה יודיע לגבאי להעלות כהן אחר, ואם אין כהן אחר, ייצא מבית הכנסת ויעלו ישראל שמתענה.³⁴ וכן לא יעלה במנחה לדוכן; ויש אומרים שאם אין שם כהנים אחרים, יעלה אף אם אינו מתענה.³⁵

אין לומר 'עננו' בחזרת הש"ץ או לקרוא בפרשת 'ויחל' או לשאת כפים במנחה אם אין בציבור לפחות שישה שמתענים (בשעת הדחק, יש אומרים כי די בכך ששלושת העולים מתענים).³⁶

מי שאכלו או שתו בתענית ציבור – יש דעות שונות אם יש לומר עדיין 'עננו' בתפילת הלחש, ונראה שאין לומר.³⁷

אמנם כל זה אמור במי שאכלו או שתו כשיעור, אך אם אכלו או שתו פחות משיעור, דינם כמי שמתענה.³⁸

עשרה בטבת – יום הקדיש הכללי

כאמור, הרבנות הראשית לישראל קבעה את עשרה בטבת כיום הקדיש הכללי לזכר חללי השואה שיום פטירתם אינו ידוע. הנהגות היום: אור לעשרה בטבת מדליקים נר נשמה בבית, מי שיש להם הורה שאינו בחיים אומרים קדיש יתום בתפילה, ולאחר קריאת התורה בשחרית אומרים אזכרה לחללי השואה ("אל מלא רחמים").

זמני היום לעשרה בטבת תשפ"ג

תחילת הצום – עלות השחר	סוף הצום – צאת הכוכבים	
5:27	17:11	באר שבע
5:30	17:07	חיפה
5:27	17:10	ירושלים
5:29	17:07	תל אביב

שנזכה במהרה בימינו שצומות אלה יהיו לבית יהודה לששון ולשמחה ולמועדים טובים, בברכת האמת והשלום אהבו.

³¹ שולחן ערוך אורח חיים קכט, א; שם תקסו, ח. ושם רק נאמר שהכהנים נושאים את כפיהם בתפילת מנחה הסמוכה לשקיעה, מבלי לפרט שיעור זמן לסמיכות הזו. מנהג רווח שהכהנים אינם נושאים את כפיהם קודם פלג המנחה, כדברי הרב טיקוצינסקי בלוח ארץ ישראל, אבל יש דעות שונות בדבר – ראו פסקי תשובה קכט, א.

³² משנה ברורה תקסו, יב.

³³ שולחן ערוך אורח חיים תקסב, א; שם תקסו, ה-ו; משנה ברורה שם, כ.

³⁴ שולחן ערוך שם, ו; משנה ברורה שם, כא.

³⁵ פרי חדש קכט, ב; כף החיים קכט, ה; לוח ארץ ישראל על פי שו"ת גינת ורדים או"ח כלל א, מט.

³⁶ שולחן ערוך שם, ג. ושם כתב שצריך עשרה, אך לדעת רבים מן האחרונים בתעניות הקבועות די בשישה – משנה ברורה שם, יד; שו"ת אגרות משה או"ח ח"ד סימן קיג; שו"ת יחוה דעת ח"א סימן עט. ומה שכתבנו להקל יותר בשעת הדחק, הוא על פי שו"ת חתם סופר או"ח סימן קנז; ערוך השולחן שם, ז (וראו עוד פסקי תשובות שם, הערה 13).

³⁷ ב"ח אורח חיים תקסה, א, כתב שבתענית ציבור, יחיד המתפלל עם הציבור יכול לומר 'עננו', אפילו אם אינו מתענה; וכן כתב במשנה ברורה תקסה, ג, כתב שיחיד ששכח ואכל אומר 'עננו'. אבל בבאור הלכה תקסה, א, ד"ה בין יחיד, סתר דבריו וכתב שיחיד שאינו מתענה אינו אומר עננו בשום פנים. יש שיישבו את הסתירה ואמרו כי מי שפטור מן התענית אין אומר 'עננו' כלל, אבל מי שרק שכח ואכל צריך עדיין להשלים, ולכן אומר 'עננו' – שבט הלוי חלק ה', ס, אבל נראה שדעת רוב הפוסקים שאין לומר 'עננו' כלל – כך למשל כתבו ערוך השולחן אורח חיים תקסה, ב; ילקוט יוסף מועדים, י"ז בתמוז, יז והערה 47.

³⁸ פסקי תשובות אורח חיים תקסו, הערה 27.

